

ضرب‌المثل‌های حافظانه، راوی درون‌مایه‌ی فرهنگ عامیانه

دکتر عباس عاشوری‌نژاد

دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر

دکتر مریم پرهیزکاری

دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر

مقدمه

یکی از تعاریفی که می‌تواند مفهوم ضرب‌المثل را روشن کند این است که «ضرب المثل به عنوان پدیده‌ی زبانی به حلقه‌ی گسترده‌ی علم بیان (PHRASEOLOGIE) تعلق دارد و در این معنی، ضرب‌المثل در واقع زنجیره‌ای است از واژه‌هایی که چگونگی شکل‌گیری آن، کم‌تر با قواعد نحوی یا معنایی (SEMANTISCH) قابل توضیح است. در علم بیان ضرب‌المثل با توسل به اجزای آن یعنی واژه‌ها به دست نمی‌آید و معنی کلی آن کم‌تر قانون‌مند است» (مختاریان به نقل از ۱۲. S. ۱۹۹۰. wuiff.m.).

ضرب‌المثل‌ها، به‌ویژه در تاریخ ایران همواره با شعر رابطه‌ی تنگاتنگی داشته است، آن قدر که می‌توان گفت «شعر و مثل همسایه دیوار به دیوارند. شاعران و نویسندگان همواره برای آن که به لطف، شیرینی و رسایی کلام خود بیفزایند، از مثل بهره جسته‌اند. بسیاری از مثل‌ها نیز حاصل رواج اشعار معروف شاعران و نویسندگان فارسی زبان است این تعامل و تبادل بر غنای ادب گران‌سنگ فارسی افزوده و زبان مردم را پرمایه ساخته است، از جمله خدمات مثل‌ها به ادب فارسی آن است که می‌تواند در فهم متون نظم و نثر ثمره‌بخش باشد، شرح معنی بسیاری از ابیات با یک مثل بسیار ملموس می‌شود» (ذوالفقاری، ۱۳۸۶: ۳۰). استاد همایی نیز در این باره می‌گوید «بزرگ‌ترین سرمایه‌ی ادبی فارسی به عقیده‌ی نگارنده‌ی امثال است که تمام حکمت‌ها و دانش‌های بشری را متضمن است. مثل در واقع فشرده‌ی افکار هر قومی است» (همایی، ۱۳۷۴: ۱۴۴).

فرهنگ عامیانه که آن را فرهنگ عامه، فرهنگ عمومی و فرهنگ همگانی نیز می‌گویند بخشی از فرهنگ همه‌ی جوامع از ابتدایی تا صنعتی هستند که آداب و رسوم، سنت‌ها، آیین‌ها، جشن‌ها و ... را شامل می‌شوند. باوجود این که عامیانه «صفت نسبی از کلمه عربی «عام» در مقابل «خاص» است و معمولاً این کلمه به طبقه‌ی بی‌سواد و روستایی اطلاق می‌شود (رضایی، ۱۳۸۱: ۶) و با وجود این که چرخ شتابنده‌ی تغییر و تحول نه بر می‌گردد و نه متوقف می‌شود ولی باید توجه داشت که عناصر مهمی از فرهنگ عامیانه به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در زندگی ما حضور دارد و بخشی از هویت ما را تشکیل می‌دهد (روح‌الامینی، ۱۳۸۵: ۳۴).

در اهمیت فرهنگ عامیانه باید افزود که این فرهنگ، اگر چه ریشه در دوره‌های عقب مانده تاریخ ایران دارد و اغلب بازتاب مناسبات زندگی ایلی و روستایی است ولی چون نیک بنگریم خواهیم دید که درون‌مایه‌ی بسیاری از فرهنگ عامیانه‌ی ما مفاهیم متعالی فرهنگ یعنی صداقت، دوستی، عشق‌ورزی، جوانمردی، دوری از ریا، دروغ، تملق و مفاهیمی از این دست است؛ بنابراین کاربرد «عامیانه» در معنای تحقیرآمیز شایسته نیست و این فرهنگ باید هم‌چنان به عنوان یک مقوله‌ی مهم مردم‌شناسی مورد مطالعه و تحقیق قرار گیرد و یکی از تجلی‌گاه‌های مهم فرهنگ عامیانه‌ی ایران زمین ادبیات منظوم است و زبان شعر از گذشته تا به امروز نافذترین زبان مردم ایران در برقراری ارتباط و انتقال مفاهیم با یک‌دیگر بوده است.

ضرب‌المثل‌های حافظانه، راوی فرهنگ عامیانه

یکی از تجلی‌گاه‌های مهم فرهنگ دیروز و امروز جامعه‌ی ایران، شعر حافظ است. به‌طور کلی یکی از رازهای مهم ماندگاری شعر حافظ نیز همین موضوع بوده است. مردم ایران با خواندن شعر حافظ، اندیشه‌ها و رفتارهای دیروز و امروز خود را بازخوانی می‌کنند، اندیشه‌ها و رفتارهای بد را نکوهش و اندیشه‌ها و رفتارهای خوب را ستایش می‌کنند. در حقیقت با شعر حافظ هم‌ذات‌پنداری می‌کنند و از راه‌های مختلف از جمله فال گرفتن و استفاده از شعر حافظ به عنوان ضرب‌المثل از خواجه‌ی شیراز مدد می‌جویند و آرام می‌گیرند. قابل توجه است که ایرانیان از قرون گذشته تا به امروز حافظ را «لسان‌الغیب» می‌دانسته و مراد و حاجت خویش را از او طلب می‌کرده‌اند (شبان، ۱۳۸۹: ۱۰۹). بسیاری از اشعار حافظ، امروزه به عنوان ضرب‌المثل رایج است برخی از این ضرب‌المثل‌ها بیان‌گر فرهنگ عامیانه‌ی ایرانی است که به اختصار برخی از آن‌ها بیان می‌گردد. لازم به توضیح است که انتخاب اشعار زیر، به عنوان ضرب‌المثل، براساس کتاب «ارسال المثل» یا «امثال و

حکم» در شعر حافظ (محمدی برازجانی، ۱۳۷۴:؟؟) است و مصادیق مفاهیم فرهنگی بر این اساس مورد بررسی قرار گرفته است.

الف) دوری از ریا

با وجود این که به لحاظ مقتضیات اخیر تاریخی و جامعه‌شناختی، متاسفانه ریاکاری در جامعه‌ی ایران رواج یافته ولی در فرهنگ عامه‌ی ایرانیان، ریاکاری امری مذموم بوده است. حافظ، در مذمت ریاکاری اشعار فراوانی دارد که هر دو مصرع از بیت زیر به ضرب‌المثل تبدیل شده است:

چاک خواهم زدن این دلق ریایی چه کنم روح را صحبت ناجنس عذاب‌یست الیم

(۳۶۷/۲)

ب) توکل

یکی از شاخصه‌های فرهنگ عامه‌ی ایران، توکل بر خداست. این امر هم برخاسته از اعتقادات ریشه‌دار مردم ایران به اداره‌ی جهان به مشیت و تدبیر خداوند متعال و هم برخاسته از حاکمیت ریشه‌دار استبداد در تاریخ ایران و ناتوانی مردم در تغییر امور و در نتیجه واگذاری امر به خداوند برای گرفتن حق مظلومان است. ضرب‌المثل مطرح از شعر حافظ عبارت است از:

تو با خدای خود انداز کار و دل خوش دار (۱۸۷/۵)

کاربرد این ضرب‌المثل در فرهنگ عمومی این است که کسی به هنگامی که بخواهد فردی را نصیحت و تشویق کند می‌گوید باید در کارها توکل داشته باشد و به نام خدا، در سایه‌ی خدا و به امید خدا توکل کند تا کارش سر و سامان یابد، آن وقت مبادرت به خواندن مصرع فوق می‌کند (محمدی برازجانی، ۱۳۷۴: ۵۰).

ج) در ارزش دوستی

ایرانیان را مردمانی رفیق دوست می‌شناسند و در این باره آن‌قدر در فرهنگ ایران تاکید شده که در پاره‌ای متون، دوستی بر خویشاوندی برتری یافته است و برخی مردم نیز بر این عقیده‌اند. ضرب‌المثل مورد استفاده از شعر حافظ در این باره عبارت است از:

با دوستان مضایقه در عمر و مال نیست (۳۹۸/۷)

کاربرد این مصرع این است که در راه دوست حقیقی که خالی از ریا، تملق و چاپلوسی است، انسان باید علاوه بر مال، جان خود را نیز دریغ ندارد (محمدی برازجانی، ۱۳۷۴: ۳۴).

ضرب‌المثل معروف دیگر، برگرفته از حافظ در این باره چنین است:

حضور مجلس انس است و دوستان جمعند و ان یکاد بخوانید و در فراز کنید

(۲۴۴/۲)

کاربرد این بیت این است که در محفلی گرم که دوستان مخلص جمع هستند، این بیت را به یاد آیه‌ی ۵۱ سوره‌ی مبارک قلم می‌خوانند تا از حسودان، مغرضان، دشمنان و بداندیشان لطمه‌ای به مجلس وارد نشود (محمدی برازجانی، ۱۳۷۴: ۷۷).

ضرب المثل دیگر در این باره عبارت است از:

درخت دوستی بنشان که کام دل به بار آرد (۱۱۵/۱)

با مردم دوستی و مهربانی کنید و صمیمیت و شفقت به خرج دهید تا به مراد دل برسید و مطلوب و مقصود خود را بیابید (محمدی برازجانی، ۱۳۷۴: ۵۴).

د) حسن سلوک

حسن سلوک با مردم و شیوه‌های مؤثر ارتباط با دیگران به اشکال مختلف در فرهنگ عامه تجلی یافته است. این امر به‌ویژه در قالب نامه‌ها، وصیت نامه‌ها و بیان تجربیات به صورت شفاهی همواره از نسلی به نسل بعد مورد تأکید بزرگان فرهنگ و ادب بوده است. حافظ:

آسایش دوگیتی تفسیر این دو حرف است با دوستان مروت با دشمنان مدارا

(۵/۶)

این بیت در هنگامی به عنوان ضرب المثل به کار گرفته می‌شود که گوینده بخواهد فردی یا جمعی را به سوی صلح، صفا، آرامش، اخوت و مودت دعوت کند تا از خصومت، کینه، عداوت و دشمنی پرهیز کنند (محمدی برازجانی، ۱۳۷۴: ۶).

ضرب المثل دیگر در این باره عبارت است از:

دلا معاش چنان کن که گر بلغزد پای فرشته‌ات به دو دست دعا نگه دارد (۱۲۲/۳)

در معاش و دوستی و دشمنی آن چنان کن که اگر لغزشی در کارت پدید آید و نقصانی در زندگی به وجود آید، دوستان و فرشتگان با دعا تو را استعانت و یاری کنند(محمدی برازجانی، ۱۳۷۴: ۸۷).

۵) صبر

در فرهنگ عامه‌ی ایران مقام صبر از بلندترین مقامات است. در این فرهنگ، انسان باید در مقابل ناملایمات صبور باشد البته این امر منافی تلاش و کوشش نیست و در صورتی که انسان نتواند به تدبیر و تلاش خود به مقصود برسد، بهتر است که صبر کند تا در گذر زمان به مقصود دست یابد. حافظ:

صبر و ظفر هر دو دوستان قدیمند بر اثر صبر نوبت ظفر آید

(۲۳۲/۴)

حافظ در این بیت که به عنوان ضرب‌المثل بر سر زبان‌های مردم افتاده است، به انسان‌ها پند و اندرز می‌دهد و می‌گوید صبر را پیشه خود سازید زیرا در سایه‌ی صبر، ظفر و پیروزی پدید می‌آید (محمدی برازجانی، ۱۳۷۴: ۱۴۴).

شعر دیگری نیز از حافظ در ارزش صبر که به ضرب‌المثل تبدیل شده است:

صبر کن حافظ به سختی روز و شب عاقبت روزی بیابی کام را

(۸/۹)

(د) تواضع

در فرهنگ عامه، یکی از ویژگی‌های برجسته انسان‌های بزرگ، تواضع و فروتنی است. در این فرهنگ انسان هر قدر که بزرگ‌تر باشد، فروتنی بیشتری دارد. تواضع و فروتنی به عنوان یک شاخصه‌ی مهم از فرهنگ عامه بسیار مورد تأکید بزرگان دین هم بوده است. حافظ:

حافظ افتادگی از دست مده ز آن که حسود

عرض و مال و دل و دین در سر مغروری کرد

(۱۴۲/۶)

این بیت، به خوبی و رسایی در جایی به عنوان ضرب‌المثل استفاده می‌شود که بخواهند کسی را به تواضع فراخوانند یا حسودان و متکبران را نسبت به عواقب کارشان آگاه سازند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نتیجه‌گیری

کشورما، ایران، در طول تاریخ کهنسال خود فراز و فرودهای بسیاری را پشت سر گذاشته و شادی‌های اندک و غم‌های بزرگی را تجربه کرده است؛ بنابراین فرهنگ عامیانه‌ی ما حجم زیاد و اشکال متنوعی دارد که پاره‌ای از اجزای این فرهنگ ناپسند و پاره‌ای پسندیده است. آن‌گاه که مردم ایران اسیر دیو استبداد و تهاجم بوده‌اند، فرهنگ ریا، تملق و دروغ در میان آن‌ها رواج داشته و آن‌گاه که استقلال خود را باز می‌یافته‌اند راستی، پاکی، تواضع، جوانمردی، حقیقت‌جویی و ... رواج می‌یافته است. آن‌چه در این میان قابل توجه است، این است که با توجه به وجود ادیان بزرگ الهی مثل زرتشتی، اسلام و مذهب متعالی شیعه و حضور و فعالیت پیگیر خاندان‌های ریشه‌دار فرهنگی در مجموع مردمان ما، مردمانی نجیب، راستگو، مهربان، صبور، متواضع، دارای حسن سلوک، متوکل و ... بوده‌اند. یکی از راه‌های شناخت درون‌مایه‌های فرهنگ عامیانه‌ی ایرانی، غزلیات حافظ و به‌ویژه آن بخش از غزلیات اوست که تحت عنوان ضرب‌المثل ورد زبان مردم شده است.

ضرب‌المثل‌های حافظ حاوی و بازتاب فرهنگ عامیانه‌ی مردمان است و از این طریق می‌توان به مطالعه و بازشناسی فرهنگ ایرانی پرداخت.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. همایی، جلال (۱۳۷۴): معانی و بیان، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران: هما.
۲. حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۵): به کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: صفی‌علیشاه.
۳. رضایی، عبدالله (۱۳۸۱): ادبیات عامیانه استان بوشهر، بوشهر: شروع.
۴. روح‌الامینی، محمود (۱۳۸۵): در گستره فرهنگ، تهران: اطلاعات.
۵. شبانی، عزیز (۱۳۸۹): فال حافظ و تاویل‌هایش (مجموعه مقالات با مدعی مگویند) به کوشش منصور پایمرد، شیراز: نوید.
۶. محجوب، محمد جعفر (۱۳۵۰): مقدمه فتوت‌نامه سلطان، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۷. محمدی برازجانی، سید محمود (۱۳۷۴): ارسال المثل یا امثال و حکم در شعر حافظ، تهران: مفید.

ب) مقاله‌ها

۱. افشاری، مه‌ران (۱۳۶۸): جوانمردی و قلندری در فرهنگ عامیانه ایران، نشریه چیستا، ش ۵۷ و ۵۸.
۲. ذوالفقاری، حسن (۱۳۸۶): هویت ایرانی و دینی در ضرب‌المثل‌های فارسی، مجله مطالعات ملی، سال ۸، ش ۲.

ج) سایت

۱. مختاریان، بهار: اسطوره و ضرب‌المثل به نقل از:

Wulff, Michal, das sprichwortim kontext der
erziehungstradition, Frankfurt am main ۱۹۹۰ p۱۲

سایت anthropology.ir تاریخ دسترسی ۱۳۹۲/۴/۱.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی